

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 494.3: 8.08: 398.22

БЕШКЕМПИРОВА АЙНУРА ИМАНБЕКОВНА

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН
СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАСЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети-нин салыштырма лингвистика жана адабият кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шеңкеевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдувалиев Ибраим

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Мапаева Нуржамал Абдиллажановна

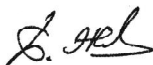
Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы, дареги:
Каракол шаары, Ж.Абдрахманов көчөсү, 103

Диссертациялык иш 2016-жылдын 17-ноябрында саат 10:00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д. 10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27.

Автореферат 2016-жылдын 14-октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Жайлообаев Б.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. «Манас» эпосунун тарыхы, жаралыш доору жана бүгүнкү күнгө чейин жеткирген сөздүн күчү менен манасчылардын кудурети тууралуу өзүнчө жана атайын иликтөө зарыл экендигин турмуштун өзү коюп отурат.

Эпостон поэтикалык каражаттардын көптөгөн бай үлгүлөрүн кездештиребиз. Алардын бири – тууранды сөздөр. «Манас» эпосундагы тууранды сөздөр образды ачууда, пейзаждык сүрөттөөлөрдө, каармандардын оң, терс эмоциясын туюндурууда, эпостун көркөмдүгүн арттырууда тилдик факт катары илимий изилдөөнүн объектиси боло алат. Бул жагынан алганда, кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн лингвостилистикалык кызматы, б.а., стилистикалык табияты, эпосто колдонулуу өзгөчөлүгү, поэтикалык кызматы бүгүнкү күндө атайын иликтөөнүн объектиси боло элек. Бул – биринчиден.

Экинчиден, тууранды сөздөрдүн табияты өтө татаал болгондуктан, лингвистикалык талдоолордо тууранды сөздөрдү мисал катары келтирүүдөн окумуштуулардын оолак болушкандарын көрүүгө болот. Ошондон улам тууранды сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрүнө, айрыкча маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө өгүп айтылышын ишибизде мисал кылып көп келтирдик. Ошондой эле бул жерде бир маселени тактай кеткибиз келет: жалпыга белгилүү болгондой, «Манас» эпосунун варианттары абдан көп, анын ар бири өз алдынча изилдөөгө муктаж. Илимий изилдөөбүздүн максатына жана милдетине ылайык, биз манасчы Сагынбай Орозбаковдун жарыяланган вариантына гана кайрылууну туура таптык. Андан жалпы элдик тилдин байлыгынын дээрлик баарын кездештиребиз десек жаңылбайбыз. Бирок бул жерде тил байлыгы дегенди колдонулган сөздөрдүн молдугу деп бир беткей түшүнбөө керек, кептин баары бул жерде – ошол тууранды сөздөрдү кандай ык-амалда уруна алды, аларга кандай көркөм-поэтикалык маани киргизди, алардагы кандай ички мүмкүнчүлүктү ача алды деген өңдүү өтө олуттуу суроолордо жатат.

Тууранды сөздөрдөн нерсе же түшүнүктөн келип чыккан үн же дабыштардын, сезим, элестердин формасын көрүүгө болот. Бул – сөздүн номинативдик мааниси. Бирок адам баласынын дүйнөнү таанып-билүүсүнүн натыйжасында пайда болгон ар кандай нерсе, түшүнүк, кубулуштардын ортосундагы белги, касиеттердин, элес, туюм, дабыштардын оттенкторун берүүдө сөздөр мурдагы байланыштын чегинен чыгып реализацияланарын белгилейбиз. Ушул багытта бул тилдик кубулуш окуу китептеринде өз алдынча берилсе да, лингвостилистикалык жаатта атайын көңүлгө алынып, изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Изилдөөлөргө таянуу менен, тууранды сөздөрдүн көркөм чыгармадагы кызматын ачып, жалпылап берген теориялык эмгектин жаралыш-жагдайы учурда биздин ишибиздин **темасынын актуалдуу** маселелерден экендигин ырастайт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Иштин максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн *максаты* – «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантикалык жактан жиктелишин, фоносемантикалык, стилистикалык, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын табиятын манасчы Сагынбай Орозбаковдун жарыяланган вариантынын мисалдарында аныктоо. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй *милдеттер* коюлат:

- темага байланыштуу буга чейин жазылган эмгектерди кылдат иликтеп, талдап, аларды жалпылаштыруу менен изилдөөнүн багыттарын аныктоо;
- «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдү чогултуп, аларды лексика-семантикалык топторго ажыратуу, маанилерине, көркөмдүк функциясына жана стилистикалык милдеттерине карата тиешелүү илимий жыйынтыктарды чыгаруу;
- жыйналган, лексика-семантикалык топторго ажыратылган тууранды сөздөргө лингвостилистикалык, паралингвистикалык илик жүргүзүү;
- тууранды сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрдөн өзгөчөлүктөрүн, тууранды сөздөрдүн поэтикалык аткарган милдеттерин, чыгармада колдонулуш өзгөчөлүктөрүн аныктоо; эмоциялык-экспрессивдик маанилери аркылуу стилистикалык коннотацияларын белгилөө;
- манасчы С.Орозбаков тарабынан эпосто тууранды сөздөрдүн колдонулушу өзгөчөлүктөргө ээ экендигин мисалдар аркылуу далилдөө жана манасчынын сөз баккан сүрөткерлик стилдик бөтөнчөлүгүн ачып берүү.

Иштин илимий жаңылыгы, биринчиден, кыргыз тил илиминде С.Орозбаковдун жарыяланган варианты боюнча биринчи жолу «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантикалык топтору ар тараптуу иликтөөгө алынгандыгы, туюм туурандылардын ээлеген ордунун аныкталышы жана маанилик топторунун классификациясынын берилиши; экинчиден, тууранды сөздөрдүн поэтикалык, паралингвистикалык, стилистикалык табияты жана эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгү жактан изилдөөгө алынышы; үчүнчүдөн, эпостун мисалында тууранды сөздөрдүн фоносемантика маселесинин козголушу жана манасчынын тилдик каражатты колдонуудагы жана аны иштете алуу жекечелиги аныкталгандыгы эсептелет.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси.

Диссертациялык иштин теориялык мааниси тууранды сөздөргө ар тараптуу лингвостилистикалык илик жүргүзүлгөндүгүндө болуп саналат. Иште чыгарылган илимий-теориялык тыянактар жана алынган натыйжалар, табылгалар кыргыз тилинин өнүгүү жолунда фоносемантика, грамматика, семасиология, лингвостилистика, психолингвистикага байланыштуу теориялык маселелерди тереңдетип териштирүүгө көмөк көрсөтө алат.

Тууранды сөздөрдүн контексттеги ролунун аныкталышы иштин практикалык маанисин көрсөтөт. Изилдөөдөгү фактылык материалдарды, чыгарылган жыйынтыктарды окуу процессинде, б.а., мектеп окуучулары менен жогорку окуу жайларынын студенттерине морфология, лексикология, семантика, стилистика, фонетика, лингвопоэтика, кеп маданияты тил илимине киришүү предметтери боюнча программалык материалдарды окутууда кеңири пайдаланса болот. Ошондой эле окуу китептерин, окуу куралдарын, атайын курстарды иштеп чыгууда, методикалык иштелмелерди, түшүндүрмө, поэтикалык, морфемалык сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- «Манас» эпосундагы тууранды сөздөр семантикасы боюнча жалпы жонунан үч чоң топко: *табыш, элес, туюм тууранды сөздөр*; ал эми бул топтор ичинен өз ара майда топторго, майда топтор топчолорго бөлүнөт. Тууранды сөздөрдү мындай топторго, топчолорго бөлүштүрүү алардын тилде аткарган кызматына, колдонулуш өзгөчөлүгүнө, мүнөзүнө жараша болот;

- Тууранды сөздөрдүн жогоркудай үч чоң топко бөлүнүшү кабылдоонун өзгөчөлүктөрү (угуу, көрүү, туюу) менен шартталып, паралингвистикалык, экстралингвистикалык, психоллингвистикалык, лигвостилистикалык туюндурулушу менен байланышта каралат;

- «Манас» эпосундагы табыш, элес, туюм туурандылар каармандардын образын түзүүдөгү, согуштук жүрүштөрдү чагылдыруудагы, айтор, ошол доордун көркөм элесин таасирдүү, жандуу берүүчү поэтикалык каражаттардын негизгилеринин бири болуп саналат;

- Эпостогу тууранды сөздөрдү, тилдик жаатта алганда, *лексикалык жана стилистикалык* деп экиге ажыратып кароого туура келет. Бул экөө тең тилибизди байытууга, анын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө зор өбөлгө түзүп, стилистикалык боёктору боюнча айырмаланат.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Диссертациялык ишке байланыштуу фактылык материалдар жыйналып аларга илимий талдоо жүргүзүү менен чыгарылган негизги жоболор, натыйжалар, аныктамалар, иликтөөдө жүргүзүлгөн конкреттүү талдоолор жана андан чыгарылган жыйынтык-корутундулар диссертанттын жекече салымы болуп саналат.

Илимий иштин апробацияланышы. Тил илими боюнча өткөрүлгөн жогорку окуу жайлар аралык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча КР Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган мезгилдүү басылмаларда жана РИНЦке кирген эл аралык илимий журналдарда 13 илимий макала жарыяланды.

Илимий иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутунду бөлүмдөн, колдонулган илимий-теориялык адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, иштин илимий жаңылыгы, жоболор, изилдөөнүн объектиси жана предмети, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, иштин апробацияланышы, изилдөөчүнүн жекече салымы, иштин курамы жөнүндө маалыматтар берилди.

Диссертациянын биринчи бабы **«Изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери. Тууранды сөздөрдүн тилдик системада алган орду»** деп аталат. Дүйнөлүк лингвистикада жана орус тил илиминде Ж.Вандриес, Ж.О.Кем, Л.Хакулинен, В.Скаличка, А.С.Кривошекова-Гантман, А.А.Токова, С.С.Шляхова, М.А.Сахарова, С.В.Варонин сыяктуу окумуштуулар тууранды сөздөрдүн изилденишине өз салымдарын кошуп келишкен.

Түркология илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде Н.И.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, М.Кудайкулиев, У.Абдрасулов, А.Байтурсынов, А.И.Искаков, Н.А.Баскаков, Л.Н.Харитонов, К.Ш.Хусаинов, М.Х.Жубанова, К.Тыныстанов, Б.М.Юнусалиев, С.Кудайбергенов, К.Дыйканов, И.Абдувалиев, Т.Садыков, Н.О.Турганбаев Т.Аширбаевдердин эмгектеринде тууранды сөздөрдүн тарыхы, келип чыгышы, изилдениши тууралуу алгылыктуу теориялар, жыйынтыктар чыгарылып берилген.

Ошондой эле «Манас» эпосунун тилин изилдеген М.Мураталиев, А.Сапарбаев, Р.Эгембердиев, К.Кырбашев, Н.Мазекова, А.Биялиев, Ч.Кадырова, Г.Рыскуловалардын эмгектерине, изилдөөлөрүнө да сереп салынып, талдоо жүргүзүлдү. Бул жагынан алганда, бүгүнкү күнгө чейинки жалпы лингвистикада, түркологияда жана кыргыз тил илиминде туурандылардын лексика-семантикалык, морфологиялык маселелери боюнча изилдөөчүлөрдүн ортосунда бирдей пикирдин жоктугу байкалат. Мунун өзү аталган проблеманын тил илиминде изилдене турган маселелерден экендигин айгинелейт. Андыктан теориялык маселелерди териштирген изилдөөлөргө илимий байкоо жүргүзүлүп, андагы ийгиликтер, жетишкендиктер жана талаш-тартышты жаратуучу маселелер изилдөөбүздө талдоого алынды. Аларга карата диссертанттын жеке баасы берилди жана кыргыз тили илиминде тууранды сөздөрдү изилдөө иштеринин багыттары белгиленди.

Экинчи бап **««Манас» эпосунда тууранды сөздөрдүн семантикалык топто- рунун текстте берилиши»** деп аталып, анда эпостон жыйналган тууранды сөздөр семантикасына жараша үч чоң топко, бул топтор контекстте жараткан мааниле- рине карай топчолорго, топчолор ич ара бир нече майда топчолорго бөлүш- түрүлүп, семантика-стилистикалык жаатта тыкыр изилденди.

II. I. «Манас» эпосундагы табыш тууранды сөздөрдүн семантикасы.

Тууранды сөздөр текстте көркөм каражаттардын ичинен өзгөчө орунда туруп, эпостун терең эстетикалык татымдуулугун ачып берүүдө, жандуу элестүүлүктү арт- тырууда зор мааниге ээ. Буларды окшоштуктардын, тууроонун гана жыйындысы катары карабастан, ага карата көркөм ой жүгүртүүнүн катышы катары кароо шарт.

Тууранды сөздөр – сөздөрдүн колдонулуш чөйрөсүн кеңейтүүчү семантикалык көрүнүш. Кайсы улуттун өкүлү болбосун алар дүйнө жүзүндөгү бардык нерселерди аң-сезиминде бирдей кабыл алат. Ошондой эле чыккан дабышты, элести, сезимди тууроо бардык элдердин тилинде жалпылыкка ээ. М.: *ха-ха, жарк-журк, тарс, элеч, чыйп* ж.б. Ушул сыяктуу туурандылар бир эл менен экинчи элдин тилинде колдонулуш мааниси жагынан окшош. Мындай жалпылык предметтерди тууроонун объективдүүлүгүнө карата ой жүгүртүүнүн бирдейлигинен. Обьективдүү дүйнө – бул адамдардын бардыгы үчүн бирдей маанидеги турмуштук чындык. Окшоштуктардан сырткары, ар бир конкреттүү тилде тууроо процесси тилдин өзгөчөлүгүнө байланыштуу спецификалык мүнөзгө ээ. Мындай айырмачылык адамдардын дүйнөгө карата ар башка түшүнүктө эмес, тигил же бул нерсени тууроо ар бир элдин тилинин, анын ичинде кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүндө экендигинде. Ар бир эл өзүнүн күнүмдүк турмушунда кеңири колдонгон нерсенин сырын терең өздөштүрүп, өз тилинде аны кеңири пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө жетишет.

Аталган тилдик бирдик турмушта ар кандай маанилерге ээ боло алат. Маанилик жактан кандай дабышты туурап көрсөткөнүнө жараша эпосто табыш туурандылардын семантикалык өзгөчөлүгүнө ылайык эки чоң топко:

а) *«Манас» эпосундагы жандуу заттардан чыккан табыш туурандылар;*

б) *«Манас» эпосундагы жансыз заттардан чыккан табыш туурандылар* деп бөлүштүрүлүп, бул топтордун ар бири өзүнчө кеп кылууга арзыйт.

2.1.1. «Манас» эпосундагы жандуу заттардан чыккан табыш тууранды сөздөр

2.1.1. а. Адам баласына карата колдонулган табыш тууранды сөздөр

2.1.1.а.1. Эпостогу адам баласынын психологиялык-эмоционалдык абалына карата колдонулган табыш туурандылардан чыккан дабышты тууроо – тилдик психологиялык, физиономиялык, логикалык татаал категориялардан. Тууроонун тилдик-психологиялык жагы сөзсүз түрдө адамдын эмоциясына (адамдарда – *сүйүнүү, кубануу, капалануу, өкүнүү* ж.б., жаныбарларда – *ырылдоо, кыңшылоо, шыйпаңдоого* ж.б.) байланыштуу. Демек, жаратылыштагы жандуулардын бардыгында эмоция бар жана ал шурудай бир кылка болбойт (*оң, терс*). Андыктан психологиялык абалда дабыштардын ич ара бир нече маанилик топтору келип чыгат: **а) Жай, бейпил абалдагы** дабышты чагылдырган табыш туурандылар: *Салам берди занк этип. [2: 311]; Бабырашып калышты [2: 373];* Эпосто байыркылыкты, өткөн доорду стилдештирген тууранды сөздөр: *доолдо, зоолдо, көөлдө, күүлдө* байыркы көөнө заманды элестеткен семантикага ээ. **б) Адаттан тыш чыккан** дабышты берген табыш туурандылар: *Ач кыйкырык чаңырды [1: 258]; Айгайлаган ызы-чуу [1: 147]; в) Ачык эмес, түшүнүксүз чыккан* дабышты чагылдырган табыш туурандылар: *Балдырлаган сөздөрү [3: 12]; Жаң-жуңуна жарылдап [1: 149]; Күбүрөшүп калышты [2: 157]; г) Күлгөндө чыккан* дабышты эркектерден чыккан жана аялдардан чыккан күлкү

деп экиге бөлүүгө болот: Шаңкылдап күлүп эр Манас [2:320]; Каныкей басты шыңк этип [4:102]; **д) Ыйдан чыккан** дабышты чагылдырган табыш туурандылар: Бакырып ыйлап заңгырап [1: 56]; Муңканып ыйлап чыңырды [1: 125].

Кейүү, зарлоо да терс маанини жаратат: Баркыратып ыйлатып, Баланын үнүн укпадым! [4: 102] Мында Жакыптын баласыз өтүп баратканына арман кылышы – бул жеке адамдын муң-кайгысы эмес. Муну айтуучу татыктуу башчысы жок болсо, азап-тозокко учураган элдин трагедиясы катары берип жатат. Жакыптын күткөнү – өз артында туяк калтыруу эле эмес, бүтүндөй кыргыз журтун арзуусуна ылайык келе турган уулду күтүү. Ошондуктан оң мааниде *Бала жерде туйлады, бар-бар этип ыйлады* [1: 59]; *Баланын үнү баркырапта* [1: 71] адам баласынын кубанычы, жарык дүйнөгө келүү, тукум улоо идеясы берилип, Манастын жөн адам эместиги алдын ала билинди. *Бар-бар этип* ыйлаган үн, доош идеялык-тематикалык жүк көтөрүп турат.

Түзүлүшү жагынан тууранды сөздөрдүн мындай татаал түрү мааниси жагынан үч топко бөлүнөт: [С.Кудайбергенов, 1957: 38], [И.Абдувалиев., Т.Садыков, 1997: 263] Эки компоненти экөө тең толук маанилүү сөздөр: Буркан-шаркан бу дагы [4: 198]; Эки компоненттин бирөө маани бербей турган сөздөр: Элен-селең караса [1: 30]; Эки компонентинин экөө тең маани бербей турган сөздөр: Балдыр-салдыр сүйлөшүп [1: 141]; Жыгы-жыгы-жыгы – деп [2: 210]; Таа-таалатып чуулатып [2: 143] *ж.б. Та-та-лап* – деген лексема түшүндүрмө сөздүктөрдө кездешпейт. К.Юдахиндин сөздүгүндө *та-та-лап* (о кытайча) кричать *таа*. Грозно приказывая [К.Юдахин, 214]. Эпостун түшүндүрмөсүндө. 1. кытайча «ур» деген сөз. 2. согуштук ураан маанилерин берет. Сагынбай манасчынын туюу сезими күчтүү тубаса лингвист экени *жыгы-жыгы, таа-таалап* лексема аркылуу көрүндү. Түшүнүк жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ экендиги, ал эми сөз болсо улуттук кубулушка кирип, кайсы бир улуттук тилдин түзүлүшүндө жашары белгилүү. Ал кытай сөзүнүн ички сыйымдуулугун түшүнүп, туурап, текстке көркөмдүк жаратып, образдуу ачып берип жатат. Мындай чыгармачылык менен табылган жеке каражаттардын боёктуулугу көркөмдүктү жаратып, таасирдүүлүгү күчтүү берилет. Муну манасчынын автордук-индивидуалдык өзүнө таандык жекечелиги деп баалайбыз.

2.1.1. а. 2. Эпостогу адам баласынын физиологиялык абалына карата колдонулган табыш тууранды сөздөрдө физиологиялык процесс, негизинен, жандууларда, б.а., адамдарда, жан-жаныбарларда болуучу көрүнүш болгондуктан, алар менен байланыш-катыштын натыйжасында чыккан үндү берген табыш туурандылар 163 сөздү түзөт. Бул жерде уңгусу табыш тууранды болгон атооч, этиш сөздөр кошо алынды. Мындай соматизм туурандылардын семантикасы, көтөргөн жүгү ар башка жана алар эмоционалдуу-экспрессивдүүлүктү туюндурууда өзгөчө мааниге ээ.

1. **Баш** физиономиясы аркылуу уюшулган табыш тууранды сөздөр: Айбалта башка шака-шак, [1: 140]; Каңгыр жүргөн шум башым [2: 292]; 2. **Көз** аркылуу уюшулган табыш туурандылар: Көзү илинип кор этип, Көкүрөгү кыр этип [2: 312];

Көз жалындап шыркырап [3: 186]; 3. **Кулак** табышты аныктоодо негизги милдет аткарат. Ошондуктан кулак негизги рецептор же, анатомия-физиологиялык орган. *Кулак тунду дүңгүрөп* [2: 86]; *Кулак тунду чуркурап*, [3: 186]; *Кыйкырыгын укканы*, [1: 131]; 4. **Сүйлөө органдарынын** үн чыгаруудагы кызматы өзгөчө. Ал адамдын физиономиясына, жаш өзгөчөлүгүнө жараша негизделет. М.: *Өңгөчүн тартып коркурап* [4: 343]; *Көкүрөгү кирилдеп* [2: 82]. *Коңуругу баш жарат* [4: 156].

Мындай соматизм туурандылар табигый физиологиялык процесстерден чыккан аффектилик ар кандай (коңурук, үшкүрүк, жетөл ж.б.) дабыштарды берүүдө зор кызмат аткарып, эпостун көркөмдүк татымын күчөтүшкөн.

2.1.1. а. 3. Эпостогу адам баласынын кыймыл-аракет абалына карата колдонулган табыш тууранды сөздөр көзүбүзгө көрүнгөн ал-абалдын, ар кандай кыймылдык көрүнүштөрдүн тилдеги окшоштурулган үлгүсүн берет: *Кырк баатыры шоолдоп* [4: 47]; *Шатырап кирип барыптыр* [2:215]; *Экиден желдет талпылдап*, [4: 25]; *Качкан калмак дабырап* [2: 124].

Шоолдо лексемасы сөздүктө кезикпейт. Бул күүлөнгөн катуу жүрүш салганда (катуу шамал, бороон болгондо, оттун жалынынан чыккан үн) күүлдөп үн чыгарган мейкиндиктеги доошту, дабышты билдирет. Ал эми контекстте *шоолдо* кырк баатырдын эч нерседен тайманбай жүрүш салганын, бет алган жоосунан кайра тартпай турган маанини берип жатат.

Эпосто кыймыл-аракеттик абалдагы табыш туурандылардын маанилерин

1. бир жакка бет алган дабыш (*дүрбө, дарбы, шатыра, шартылда, талпылда*).
2. учурдагы болуп жаткан дабыш деп бөлүштүрүүгө болот: (*барсылдашып урушуп; былчылдагып калмакты; ар кайсы жерде барса-бас ж.б*).

2.1.1. б. Эпостогу жаныбарларга байланыштуу табыш туурандылар.

«Манас» эпосунда зоонимдердин өтө көп учурашы да кыргыз элинин көп кылымдык тарыхына байланыштуу. Андыктан эпостогу жаныбарлардан чыккан үндү төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп карадык: 1. **Жаныбарлардын тамактануу учурунда** чыгарган дабышы: *Ат керт этип чөп жебей, Чөп жесе да көп жебей* [4: 126]; 2. **Жаныбарлардын кыйкырыгынан** чыккан дабышы: *Кошкуруп үркүп* калганы [2: 83]; *Кишинетип жылкысын, Төөлөрүн бакыртып, Эшектерин акыртып, Үй мөөрөдү күңгүрөп, Кой маарады дүңгүрөп* [1: 198]. Контекстте көрүнгөндөй, жылкынын үн салышында дабыш мааниге ээ. *Кошкурук* – жылкынын бир нерсени сезип чочуганда, үрккөндө чыгарган дабышы. Текстте башы казандай чоң бою үч кучак, жоондугу үч кулач Атан дөөнүн минген аты Даңкаранын айбан да болсо Көйүштүн ары балбан, ары аярылгын сезип *кошкуруп*, үрккөнү бекер берилген жок. Алдын ала бир жамандыктын болорун билдирип, ээси Атан дөөнүн өлөрүнө *кошкуруп* үн салышы белги бериши. *Кошкурукта* коркуу, сестенүү, абайлоо сыяктуу маанилер коштолгон. 3. **Жаныбарлардын кыймыл-аракетинен** чыккан дабышы: *Аккуланын дүбүртүн* [2: 428]. Сууга кирип *аркырап*, Сүзгөндөй болду *барылдап* [4: 291]

Сүйлөмдө Алманбеттен качкан Карагул Торайгырды минип кара сууга кире качат. Тулпардын *аркырап* жүгүрүшүндөгү чыккан дабыш суунун *аркырап* аккан дабышына дал келип бир бүтүндүктү түздү. Манасчынын дүйнө таанымынын кеңдигин, окшоштуктарды табуу чеберчилигин, салыштырууларды эптүү колдоно билген жөндөмдүүлүгүн сөздүн ийкемдүүлүгүн билгендиги деп бааласак болот; 4. **Жырткыч эсана үй айбанаттардын** дабыштары: *Жолборсум турду күркүрөп* [2: 280]; *Арстандары шооодурап* [2: 180]; *Мардын ышкырыгынан Бары да үркүп бышкырды* [2: 192]. *Тайгандарын каңшытып* [1: 234].

2.1.1. в. Канаттуулардан чыккан үндү берген табыш туурандылар

Канаттуулар дүйнөсүн изилдеген илим – **орнитология**. Бул термин грек тилинен алынган *ornithos* – чымчык (*птица*) жана *logos* – илим деген маанини туюндурат. Канаттуулардын үнүн изилдөөчү адам **орнитолог** [Словарь иностранных слов, 1989: 360] – деп аталат. Айбанаттар менен куштардын үнү жаратылыштын кооздугун берген сыяктуу көркөм чыгармага да ошондой кооздук, эстетикалык татым жана жандуулукту берет: *Карк эткенден карга жок* [2: 119]; *Күкүдүктөп үн чыкса* [1: 31]; *Ызылдаба ызгыч куш* [2: 295];

Мындагы үнсүз тыбыштар кайталанып айтылып, дабыштын созулуңку адаттан тыш чыккандыгын да билдирет. М; *ыз-з, ыш-ш, ыр-р* ж.б. *Ызгыч* – зат атооч сөзү ушул - *ыз* табыш тууранды сөзүнөн келип чыккан.

2.1.2. «Манас» эпосундагы жансыз заттардан чыккан табыш тууранды сөздөр

2.1.2. а. Курал-жарактардан чыккан үндү берген тууранды сөздөр – эпостогу негизги каражаттардын бири. Иштин жүрүшүндө белгилүү болгондой 129 табыш тууранды сөз эпосто төмөндөгүдөй курал-жарактар менен айкалышта келерин көрдүк. Күрсү – 14; айбалта – 6; айбалка – 1; бычак, канжар – 1; чоюн баш – 2; кылыч – 8; калкан – 5; жаа, жебе – 11; найза – 18; мылтык – 57; замбирек – 4; таяк – 2.

Курал-жарактарда кээде модернизацияланып берилген фактылар кезигет.

2.1.2. б. Музыкалык аспаптарга карата колдонулган туурандылар жоокерлердин казатка аттанган жүрүштөрүндө, жеништеринде, журт которуштуруп көчкөндө, аш-тойлордо, жортуулда керней, сурнай, добулбас, дап сыяктуу аспаптар жандуу жаңырып, эл чогултуу, элге кабар берүү кызматын аткарган. Алардын чыккан үндөрдү табыш туурандылар туурап, эпостун мазмунуна өзгөчө бир ажайып өң-түс, көрк кошуп турат.

Аспаптар жөнүндөгү илим **органоология** [К.Дүйшалиев, 2007: 186] деп аталып, кыргыз музыкалык аспаптары төрт негизги топко бөлүнөт жана алардын үндөрү табыш туурандыларда төмөнкүчө: **Кыл аспаптар** – комуз, жез комуз, кыл кыяк: *Жез комуздай шыңкылдап.* [2: 415]; *Чылмардан кагып шакылдап.* [2: 391]; **Үйлөмө аспаптар** – керней, сурнай, чымылдак, жезнай: *Керней тартты бабылдап.* *Сурнай үнү такылдап.* [1: 250]; *Жезнай үнү тызылдап.* [2: 184]; **Урма аспаптар** – барабан, доол, добулбас, бандулу, дап: *Доол согуп карса-карса,*

[3: 294]; *Дап кактырып дапылдап*, [2: 203]; *Какма аспаптар* – ооз комуз, темир комуз кирет. Эпосто бул аспаптардын дабышын туюндурган туурандыларды кезиктире алган жокпуз.

2.1.2.в. Табият көрүнүштөрүнөн чыккан табыш туурандылар

а) Чагылган, шамал, жел, күн күркүрөшүн туураган табыш туурандылар: *Кара шамал күркүрөп* [4: 261]; б) Табияттын айттырбай келген кубулуштарынан чыккан дабышты жер титирөө, ташкын, сел, көчкү ж.б. түзөт. *Жер титиреп күңгүрөп*, *Кулак тунду дүңгүрөп* [2: 86]; *Сел жүргөндөй күркүрөп* [2: 102]; в) Куюлма суюк кубулуштарга байланышкан тууранды сөздөрдүн берген маанилери да ар түркүн: *Мөндүр түштү дабырлап*, [3: 150]; *Бирде жамгыр дыбырлап*, [4: 262]; *Асмандан алты сай мөндүр шыбыргак* [4: 158]; г) «Манас» эпосундагы асман телолору туюндурган тууранды сөздөрдү табият кубулуштары болгон ай, күн, жылдызга байланышкан тилдик каражаттар туюндуруп, эпостун көркөмдүгүн арттырган: *Күн күркүрөп басылды*, *Туман түшүп ачылды*, [4: 42]; д) «Манас» эпосундагы өсүмдүктөрдөн чыккан үндү туюндурган туурандылар (ат кулак, токой, камыш ж.б.): Токою бийик *доолдоп* [1: 246].

Кыргыз тилинде уңгуга мүчө улануу менен кошумча маанилер туюндурулат. Кошумча маанилер тууранды сөздөрдө узак жана кайталанган дабышты билдирет. Контекстте *күркүрөп* лексемасына *-ыр* мүчөсү уланып, дабыштын кайталанышын билдирди. *-ыр* мүчөсү *-к* үнсүз тыбышы уланган негиздерге дагы уланат. М.: $күр+к+ыр+ө=күркүрө$; $даң+к+ыр=даңгыр$.

II. II. «Манас» эпосунда элес тууранды сөздөрдүн семантикасы

Эпостун тилдик каражаттарынын эң таасирдүү бир булагы катары элес тууранды сөздөрдүн салымы зор. Элес туурандылар көрүү сезимине негизделип, келип чыгышы, пайдаланылышы бир жактуу болбостон, кыймыл-аракеттин түрдүү көрүнүшүн чагылдырат. Булар маанилик жактан табыш тууранды сөздөргө караганда татаал келет. «Манас» эпосунан алынган мисалдардын алкагында аталган топтун семантикалык табияты төмөнкүдөй:

2.2.1. *Эпостогу адам баласынын физиологиясына карата колдонулган элес туурандыларда* адамдын кебете-кешири, ар кандай абалдагы кыймыл-аракети, тулку бою түрдүү элести жаратат. *Башка* карата колдонулган элес туурандылар эпостогу өзөктүү бирдик катары желек-туудан жердин жүзү булалап, асман чандан көрүнбөгөн жоокерчилик мезгилдин элесин көз алдыга тартты. 1. Окуя болгонго чейинки элес – *Адамдын башы кылкылдап*, *Жер союлуп былкылдап* [2: 31]; 2. Окуя болуп жаткандагы элес – *Айбалта башка шак тийип*, *Найза жонго так тийип* [3: 291]; 3. Окуя болуп бүткөндөн кийинки элес – *Башы калды томпоюп*, *Өлүгү калды зоңкоюп* [2: 213]; *Чачка* байланыштуу элес туурандылар *оң терс* маанилерге ээ. Оң мааниде *Саамай чачы сеңселген* [2: 348]; *Көкүлдөр көздө сеңселип* [2: 413]

Ал эми, *Чачы кетти үксүйүп* [3: 123]; *Үксөңдөгөн* куу калмак [1: 99] дегенде *үксүйүп*, *үксөңдөгөн* лексемалар терс маанини берип, сүйлөмдө чачтын

үксүйүп өскөн, үрпөйгөн иретсиз абалын берсе, үксөңдөгөн лексема контекстте каарданган кебетени жаратып, өтмө мааниде колдонулду.

Каиш-кабакка карата айтылган элес туурандылар: *Айбалта тийип каишына, Алжасайганы дагы бар* [2: 88]; *Үтүрөйгөн чоң доңуз* [3: 236]; **Көзгө** карата айтылган элес туурандылар *жүлжүйүп, жсалооруган, алаңдаган, чеккейген, үлүрөйгөн* абалдагы элестерди ачып бере алышат. Эпосто көзгө карата айтылган элес туурандылар арбын учурайт. Биз ишибизде көздүн 24 элесин берген тууранды сөздүн семантикасын карап, кеште түрүндө бердик. Бул С.Орозбаковдун вариантында көзгө карата колдонулган элес туурандылардын баарысы эмес, мындай лексемалар ар бир эпизоддо кайталанып жыш колдонулат жана образдуулугун ачууга негиз болгон элес туурандылар мындан да көп учурайт.

Бет-түзүлүшкө карата айтылган элес туурандылар сүйлөшүүдө ар кандай маалымат туюндуруу үчүн эң көп колдонулган белгилерден. Аларга эрин, тиш, көз, каш, мурун жана бет булчуңдарынын ар түрдүү жыйрылышы, өзгөрүшү кирет [А.Ботобекова, 2007: 127]. *Чоюн баш тийип мурдуна, Былчыйганы дагы бар* [2: 88]; *Оозу жаман аржайып, Кемшендешип ыйлашып*[2: 18]; *Күлсө тиши жарк этип, Күзгүдөй өңү жалт этип* [2: 415].

Аржай лексемасы сөздүктөрдө берилген эмес. Бул оозу эпсиз, чоң кере ачылган көрүнүштү билдирген семантикага ээ.

Сагынбай Манастын образына эң жогорку көркөмдүктөгү эпикалык мүнөздөмөлөрдү берүү менен анын бет түзүлүшүнө карата берилген портретин түзөт. *М.:Манас, Манас дегенде, Барбая калат экенсиң*. Ал эми *Дулдугуй беттүү, өңү саз деп*, Жолойдун портретин ачкан *дулдуу* лексемасы анын тултуйган, уялбаган кебете-кешпирин мүнөздөйт. Контекстте көрүнгөндөй бетинин дулдугуй тартып, кежирлиги, зулумдугу, ач көздүгү өңүнө чыгып, терс образды түзүп турат.

Моюнга карата айтылган элес туурандылар: *Корооз моюн, аппак эт Кой-кондогон кара бет!*[3: 221]; *Шылкыйганы дагы бар* [3: 291]; **Кол-бутка** айтылган элес туурандылар: *Кол сындырып шалактап, Бут сындырып солоктоп* [2:370]; *Кылыч тийип колуна, Чолойгону дагы бар* [2:88].

Азыркы кыргыз тилинде элес туурандылардын көпчүлүгүнүн уңгусу өз алдынча колдонулбай өлүү уңгуга айланган. Алар баштапкы маанилерин жоготушкан. М.: *чолой* сөзүнүн уңгусу белгисиз. М.Кашгаринин сөздүгүндө *чолок* – колу кесилген *чолок, чолток* маанисин берет [М.Кашгари, 1: 362].

Чолок сөзүнүн бүгүнкү күндө мааниси кеңейип, куйругу кесилген, терең эмес, үстүртөн ойлонулган, кыска деген маанилерде, ошондой эле оозеки кепте чочуганда *калак-чолок* деген сөздүн экинчи сыңары катары келип колдонулат.

Эпосто элес тууранды сөздөр көпчүлүк учурда жекече элестүүлүктү эмес, элестүүлүктүн жалпы сүрөттөлүшүн, же элестүүлүктүн чиелешкен-татаалдашкан бул же тигил сезүүлөрдү тууроо жолу менен да берилет. «Кыргыз тилиндеги: *зоңкогой, тыртыйган, ырсыйган, лакыйган, буркуйган* сыяктуу элестүү сөздөр орус

тилинде жокко эсе. Сөздүктөрдү караңыздар. Аталган сөздөрдүн ар биринде элес да, кенен мазмун да бар. Маселен, *эпейген* – үч-төрт жашар баланын таптатынакай болуп *эпейип* отурган элеси. *Сепейген* – катуураак шамалга учуп кетчүдөй көрүнгөн кунсуз кишинин элеси, турпаты, кебетеси бүт көз алдыга келди. Тил маданияты жетилген сайын сөз такталат. Мааниси кеңейет. Ар бир термин, ар бир кеп-сөз өз тегинде эмнени туюндурат. Ошол нак туюнтмасын чечмелеп кабыл алууга жетишели [Сыдыкбеков Т. 2012: 44-46]», – деп кара сөз чебери Т.Сыдыкбеков тууранды сөздөрдүн ички маанисин чечүүгө жетишүүнү, тактоону, атоо маанисине ээ боло алуу маселелерин өткөн кылымда эле алдыга коюп отурат.

2.2.2. Сырткы кебете-кешпирди туюндурган элес туурандылар: *Шыпыра чаап кулагын Молойгону дагы бар, Найза тийип көзүнө Олойгону дагы бар, Чоюн баш тийип мурдуна Былчыйганы дагы бар* [2: 88].

Контексттеги *чолой, молодой, олой, былчий, чулчуй алжай, калжай* элес тууранды лексемалар чабыш болгондон кийинки каармандардын сырткы кебете-кешпиринин гармониясын түзүп, градациялык ыкмада келди.

Биз адамдын кебете-кешпирин сыпаттаган мындай каражаттарды тилде калыптанып калган салттуу ыкмага салып, 1) *оң маанайдагы кебете-кешпирди туюндурган элес туурандылар* (булар нарктуу, зор, күчтүү көрүнүштөгү кебете-кешпирди билдирет: *болкоюп, золкоюп* ж.б., о.э., кубанган кебете-кешпир маанилерин билдирет: *кампайып, дампайып, карпаңдап, күдүң* ж.б.) жана 2) *терс маанайдагы кебете-кешпирди туюндурган элес* деп карадык. (Булар көпчүлүк учурда жактырбоо, тоготпоо, кыйынсынуу, кемсинтүү маанилерин туюндурат. М.: *сербей, дердей, лапшый, коржон, чекчей, үксүйү, үтүрөң* ж.б.).

2.2.3. Кыймыл-аракетти туюндурган элес туурандылар. Кыймыл өтө кеңири маанини кучагына алат. Лингвистикада кыймыл-аракетти этиш сөз түркүмү билдирип морфологиялык жол менен жасалган ар кандай туунду этиштердин мааниси уңгу сөздөрдүн семантикасына карата аныкталат [С.Кудайбергеновдун 1979: 62]. Б.а., тууранды сөздөр буга далил боло алат. Бирок кээ бир тилде алардын этиштик түпкү уңгулары өз алдынчалыгын жоготушкан, өлүү уңгу катарында туунду форманын түзүлүшүндө гана сакталып калган болсо, тектеш кээ бир тилдерде алар өзүнчө сөз катары кездешери көрүнөт. М.: Эпилде уңгусу *эп*; – бай.түрк. *эп* – шашуу маанисин, бурулда – *бур*; кырг. *бур этти* ж.б. маанини туюндурат.

Эпосто элес туурандылар берген кыймыл-аракетти *кыймылдуу абалды берген элес, кыймылсыз абалды берген элес* деп экиге бөлүштүрүп, кыймылдуу абалды берген элести ич ара беш топко бөлүп карадык: а) Эби-сыны жок кыймылдагы элес: *балбактап, дампаңдап, салтылдап, самсаңдап*; б) Өтө тез кыймылдагы элес: *жылт берип, жылт этип, лыпылдап, шыпылдап, лып этип*; в) Жай кыймылды берген элес: *былкылдап, желүүгө келбей солкулдап*; г) Арып-ачкан, теңселген, чаалыккан кыймылдагы элес: *сенделдим, жалпылдап, жеңде-ри кетип желбиреп, шылкылдап*; д) Шашылыш, жапырт кыймылды берген элес: *арбып-дарбып дүрбөшүп; айылын көздөй дыргытып*.

Кыймылсыз абалды берген элес туурандылар: Кылыч алат, кыңк этпейт, Бирөө унчугуп былк этпейт [2: 42]; Өлдү бирөө далбайып [1: 135]; Эбак өлүп жан чыгып, Зыңкыйганы дагы бар [3: 291]; Өлүп жатыр сулайып [4: 288] ж.б.

2.4. Табият көрүнүштөрдүн элесин билдирген тууранды сөздөр

Манас тууралуу сөз болгондо ар бир кыргыз баласынын көкүрөгүндө уюп, көңүлүндө ыйык сактап ай-күнгө, асман-жерге, жылдызга салыштырган мүнөздөмөлөрдү көп көрөбүз. М.: *Асман менен жериңдин Тирөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен күнүңдүн жаркынынан бүткөндөй. Күн көрүндү жаркырап, Күчтүү жел жүрдү заркырап* [4: 159].

II. III. «Манас» эпосунда туюм тууранды сөздөрдүн семантикасы

Туурандылардын бул түрү жөнүндө акыркы мезгилде гана (К.Дыйканов, Т.Аширбаев, И.Абдувалиев, Т.Садыков) сөз боло баштап, мындай сөздөрдүн өзгөчөлүгү толук ачылып бериле элек. Биз талдап жаткан туюм тууранды сөздөр таануу процесси менен тыгыз байланышта каралат. Таанып-билүүдө тилдин баалуулук системасы катары түшүнүк, элес, эмоция, сезим, вербалдуу формадагы сезүү, концепттер ж.б. каражаттар камтылат. Ушул каражаттар аркылуу адам реалдуу дүйнөнү таанууда өз ара активдүү аракетте болот. Адамдын мындай өзүн курчап турган объектиге болгон мамилеси психология илиминде *эмоция* жана *сезим* деген категориялар аркылуу белгиленет. *Эмоция*, *сезим* жана *сезүү* – бул үчөө бир бүтүндүктү түзүп байланышта болуп, алар өз ара айырмачылыктарга да ээ. *Сезим* жана *сезүү* – экөө эки башка: ***сезим*** – (чувство), ***сезүү*** – (ощущение) деген түшүнүктү берет. *Сезим*, *сезүү* түшүнүгү орус тилинде синоним катары берилет. Ошондой эле орус тилиндеги «*ощущение*» термини кыргыз тилинде «***сезим, сезүү***» деп которулат. Аны биз мындайча чечмелеп көрдүк: бала эңсөө, аны жакшы көрүү, күтүү – бул ***сезим***. Ал эми баланын бойго бүтүшүн байкоо, түйүлдүктүн кыймылын туюу – бул ***сезүү***. Андыктан бул сөздөрдү *сезим туурандылар* дегенге караганда *туюм тууранды* деп атоо туура болчудай.

Эмоция менен *сезимдин* (чувство) табиятын ачык түшүнүү үчүн аларды *сезүү* (ощущение) процесси менен салыштырган оң натыйжа берет. *Сезим*, *сезүү* процесстери бири-бири менен тыгыз байланышта турат. М.: баштын *зың* эткенин *сезүү* *сезим* болбойт. Ал эми бир нерседен кабатырланганда, чочуганда жүрөктүн катуу дүкүлдөп согушу *туюп сезүүнү да, коркуу сезимин* да билдире алат. Мындай *сезим* менен *сезүүнүн* бир убакта чогуу бирдей келүүсү ***синестезия*** [Н.Н.Тарасевич, 2006. 46.] деп аталат.

Бул топко кирген сөздөр анча көп эмес, алар сан жагынан чектелүү. Туюп *сезүүнү* билдирген тууранды сөздөр ички *сезүүнү* жана ар түрдүү *сезимди* билдирет. Бул семантикалык топтун эң негизги айырмалоочу белгиси болуп, алар организмдин ички абалынан кабар берет. Б.а., ички организмде болуп жаткан көрүнүштү туурайт. М.: *Аны көргөн адамдын, Оно бою дүр этип* [3.217]; *Ошондон бери зыркырап* [1. 185].

«Манас» эпосундагы туюм туурандылардын семантикасы адамдарга гана

тиешелүү көрүнүштөрдүн негизинде каралды жана аларды жалпы рецепторлордун жайгашуусу боюнча төмөнкүдөй топтор түздү:

2.3.1. «Манас» эпосундагы сырткы (экстерорецептер) туюп сезүүнү билдирген туюм туурандылар. Айлана-чөйрөдөгү сигналдарды кабыл алууда тери, кулак, көз – негизги сезип туюучу органдар. *Экстерорецептер* – адамдардын ишмердүүлүгүнө жараша сырткы туюп сезүүнү билдирет. Мындай туюм туурандылар эпостун мисалында төмөнкүдөй бөлүштүрүлдү:

2.3.1.а. Тери аркылуу туюп сезүүнү билдирген туюм туурандылар:

Тери аркылуу адам айлана-чөйрөдөн түрдүү информацияны кабыл алат жана алар төмөнкүдөй маанилерди берет: сыйпалап, сайгылап, термолдук жана тери оорусуна байланышкан туурандыларды берет. М.: *Жон териси дүркүрөп [3: 223]; Сыбызгы чоор ызылдап, Жезнай үнү тызылдап [2: 184]; дуу, дуулдоо; бүдүр, бүдүрөй, дуулдоо.* Буга бөрү жатыш болгондо теринин дүүлүгүсүн сезүү кирет.

2.3.1.б. Көрүү сезими аркылуу берилген туюм тууранды сөздөр: Байкаган бою дүркүрөп [2: 263]; Көргөндүн бою дүркүрөп [3: 223].

2.3.1.в. Угуу сезими аркылуу берилген туюм тууранды сөздөр: *Төө мылтык атып күркүрөп, Үнүн уккан адамдар Үйүндө бою дүркүрөп [2: 140].*

2.3.1.г. Даам татуу сезими аркылуу берилген туюм тууранды сөздөр: *Калемтирден суулаган, Тарткан адам дуулаган [4: 107];*

2.3.1.д. Жыт билүү сезими аркылуу берилген туюм тууранды сөздөр: бур; бур-р. *Ат чабым жерге баргыдай Коңурсуган жыттары [4: 224].*

Бур тууранды сөздө аягындагы келген **р** үнсүз тыбышынын бир жолу айтылышына караганда, катар айтылышы күчөтүлүп боёктуулукту берет. **р** үнсүз тыбышынын жардамы менен түзүлгөн жыт билүү сезимин берген *бур* лексемасынын **ольфактору** (лат. olfactivus – «жыт») эки даражаны билдирет: *өтө жагымдуу* (жыпар жыт, гүлдөрдүн аңкышы, баланын жыты ж.б.), *өтө жагымсыз* (демди кыскан, ачыштырган, эң эле начар жыттанган ж.б.), тактап айтканда, *бур* сөзү энантиосемиялык касиетке ээ.

3.2. «Манас» эпосундагы ички (интерорецептер) туюп сезүүнү билдирген туюм тууранды сөздөр. Интерорецептер – ичте жайгашкан органдардын (жүрөк, ашказан, булчуң, тарамыш, ичеги, кан тамыр) ички абалы жөнүндө маалымат бериши, б.а., аларды сезүү аркылуу тууралышы.

2.3.2. а. Жүрөктүн согушун туураган туюм туурандылар: Адамдагы кубануу да, коркунуч сезими да жүрөктүн иштешинин ритмин жогорулатат, жүрөктүн согушу жана дем алуу тездейт. *Зыр, зырип, болк; Босоно жүрөк болк этип [2: 364]; Эт жүрөгү болкулдап [2: 309]; Опколжуп келип жүрөгүм [1: 68]. Чил учкандай селт этип [2: 306].*

а) *Селт этүү* – болуп өткөн окуяларды эстеп же эске түшүп кеткенде жүрөктүн кылт этип туйлап кетишин сезүү; б) *Дүк-дүк, дүкү-дүк*, – жүрөктүн катуу согушун билдирген туюм тууранды; в) *Лак-лак* – лакылдап согуу адам-

дын эмоционалдуу учурунда жүрөктүн ылдам, тез согушун туюу; г) *Тыз этүү* – ичке нерсе менен сайгандай жүрөктүн тызылдай түшүшү.

2.3.2. б. Муун, булчуң, тарамыштардагы кыймылды сезген туюм туурандылар: *Мууну кетти калдырап, Көз маңдайда жалдырап* [4: 27];

2.3.2. в. Денедегі жылуулукту (кан тамырлар) туйган туурандылар: *Байбиченин эмчеги Чийдей болуп зиркиреп, Тамырынын баарысы Ташып кетип диркиреп* [2: 336]; *Койнуна каны бүркүрөп* [2: 86].

Жыйынтыктап айтканда, туюм тууранды сөздөрдү өзүнчө бөлүп кароо зарыл. Туюм туурандылардын өзүлөрүнө таандык бөтөнчөлүгү бар жана алар өзгөчөлөнгөн семантикага ээ болуп, лексиканын бир катмарын түзө алат.

Үчүнчү бап «**Манас**» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантика-стилистикалык табияты» деп аталат.

«Манас» эпосундагы сөздөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө ылайык стилдик жактан ыктуу тандалып алынып, убакыттан озуп бардык мезгилде, б.а., эпосту оозеки айтып баштагандан тартып бүгүнкү күнгө чейин көркөмдүк касиетин жоготпой келаткандыгын өзгөчө белгилесек болот. Андай көркөмдүктү ириде Сагынбайдай таланттуу манасчылар жаратат. Сагынбай манасчы жөнөкөй эле сүйлөшүү кепте колдонулган сөздөргө көркөм-поэтикалык маани киргизип, алардын ички сыйымдуулугун, мүмкүнчүлүктөрүн ачып, жеткиликтүү бере алган. Эпосутогу тууранды сөздөрдү дал ушул өңүттөн териштирмекчибиз.

3.1. «Манас» эпосунда тууранды сөздөрдүн метафораланышы.

Тууранды сөздөр маани берүүчү башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланбай койбойт, т.а, алар угулган табышты угулгандай, көрүнгөн элести көрүнгөндөй, ички туюмду туюлгандай туурап көрсөтөт. Бирок атооч жана этиш сөздөрдү жасоого уютку болуу менен, ал сөздөрдүн маанилеринин кеңейишине жол ачат. Биз эпостогу тууранды сөздөрдүн негизинде жасалган метафоралар, башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу аз болсо да, аларды семантика-стилистикалык өңүттө териштирип көрүүнү туура таап, төмөнкүдөй топторго ажыраттык:

а) Табыш тууранды сөздөрдөн жасалган метафоралар: Метафорада образ жана предмет бир эле сөздө берилип, ал түз жана өтмө [Томашевский Б.В., 1959: 221] мааниге ээ болот: *Ногой деген чуу деди. Ошо чуунун ичинде Толо элек азыркүчүнө, Манас деген бала бар* [1: 179].

Мында биринчи *чуу* деген табыш тууранды сөз – жандуу заттардан чыккан үндүн тууралышы. Ал түз маанисинде катуу чыккан *кыйкырык, өкүрүк, уруштарды* түшүндүрөт. *Ногой деген чуу деди* дегенде Ногой баатыр кыйкырып, урушуп кубалайт дегенди билдирүү менен бирге, Ногойдун эли дегенди да туюндурду. Үчүнчүдөн, *ошо чуунун ичинде* деп элдин ичинде дегенди түшүндүрүп, метафоралык милдет аткарды.

Кандай гана сөз болбосун, ал айтуучу тарабынан көркөм чыгармада колдонулганда семантикалык жылышка кабылып, мааниси татаалдашат.

б) Элес тууранды сөздөрдөн жасалган метафораларда чагылууну туюндуруу зор мүмкүнчүлүккө ээ болуп, логикалык семантиканын, стилистикалык боёкчонун ассоциативдик байланышы түзүлөт: *Тибеттин аркы тушунда, Тырп чыкпай калган ошондо [1: 50].* Контекстте кыргыз элине кытайлар баскынчылык кылышып, Ногойдун балдарын бөлүп катышкыс кылып салышат. Алтайды көздөй Жакып, агасы Бай кетип, көз камандар атанган Көкчөкөз менен Үсөн кытайга кетип, өзүнчө өсүп, кабар жок жашап калышат. Манасчы *тырп чыкпай* деген метафора аркылуу стилистикалык ыкманы колдонуп, дайындары жок, белгисиз деген өтмө маанини берди.

Маанисине карай элес туурандылар экиге бөлүнөт: 1. өтө тез көз ирмемде болуп өткөн көрүнүштү туюндурган сөздөр: М.: *Оолакка чыгып от берди, Дүнүйө жүзү солк деди [2: 43].* 2. Заттардын кыймылдык көрүнүшүн туюндурган сөздөр: *Чокон дөө келди күркүрөп, Оозунан түтүн буркурап, Маңгүлдун баары чүркүрөп [1: 79].* Бул метафораны эки өңүттөн карасак болот: семантикалык жана семантика-стилистикалык. *Оозунан түтүн буркурап* аркылуу, биринчиден, Чокон дөөнүн абдан жакшы даярдык, көп кол менен катуу келгендиги, т.а., семантикалык жагы, экинчиден, жөн келбей абдан ачууланып, каарданып келгендиги, б.а., семантика-стилистикалык жагы туюндурулду. Мында семантика-стилистикалык мааниси өзүнүн элестүүлүгү, экспрессивдүүлүгү менен башкы орунга чыгып, семантикалык мааниси анча элес алынбай калды.

в) Туюм тууранды сөздөрдөн жасалган метафоралар: *Муну уккан соң Жакыптын Зирилдеди жакасы [1: 191].* Мисалда *жаканын зирилдеши* аркылуу каймана маани берилди, муну биз сөз менен тартылган элестүү сүрөт катары кабылдайбыз. Анткени Манаска каршы аттанган калмактардын дайнын Жакып хан агасы Байдан укканда, анын жакасынан чыгып турган башынан ылдый жон терисин аралап өткөн *ысык кандын зирилдеши* ары таасын, ары сыйымдуу берилип отурат.

Ошентип, эки нерсенин окшоштурулуп көрсөтүлүшү менен Жакыптын психологиялык абалы, каармандын образы жаралды. Эгерде биз жогорудагы «*Муну уккан соң Жакыптын, Зирилдеди жакасы*» деген саптын ордуна «*Жакып бул кабарды укканда өтө кайгырды, элинин чабылып, чачылганын ойлоду*» жана башка деп өзгөртсөк, анда келтирилген саптар көркөмдүк кунарынан ажырап, курулай маалымат берүүчүлүк деңгээлинен жогору көтөрүлбөй калат. Ошол себептен Сагынбай манасчы оюн даана, так, жеткиликтүү берүү жана каармандын психологиялык уйгу-туйгусун реалдуу туюндуруу үчүн туюм тууранды сөздү өтмө мааниде чебер колдонгон.

3.2. Эпосто тууранды сөздөр уюштурган кайталоо стилдик каражаты. Кайталоо стилдик фигурасы эпосто табыш кооздугун жаратууда, ойдун таасирдүүлүгүн арттырууда зор мааниге ээ, ал эми тууранды сөздөрдө кайталоо өтө жыш учурайт. Туурандылар кайталоо процессиндеги негизги каражаттардан. Ал – турган турушу менен кайталанган тилдик бирдик, аны ар тараптан терең изилдөө зарыл.

Кайталоо ыкмасынын «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдө келиши чыгарманын башынан аягына чейин кан-жүлүнүн аралап өтөт. Бул лексема эпостун негизги идеясын же баатырдык темасын бөлүп көрсөтүп, тексттин эмоционалдуулугун, экспрессивдүүлүгүн, уйкаштыгын арттырып, каармандардын образдарындагы өзгөчөлүктү ачып берет. М.: *шака-шак, така-так, чака-чак, тапатап, күпө-күп, дүпө-дүп* деген кош сөз формасындагы тууранды сөздөрдө грамматикалык кайталоолор берилип, табыш тууроонун сандык белгисин көрсөтүп, айбалтанын бир жолку чабылышын эмес, бир нече жолу чабылышындагы жана катмарланып бир нече найзанын келип тийишиндеги дабыш тууралып көрсөтүлгөн. Экинчиден, субъектинин аткарып жаткан процессин аныктоого болот. Синтаксистик бул каражат эпостук текстте лингвостилистикалык мааниге ээ. Ал көркөм текстте тактоо, эскертүү, таасирлентүү, ишендирүү, көркөмдөө, ойду күчөтүү, эмоцияны козгоо жана башка максаттар үчүн кызмат кылат.

Сөздөрдүн, строфалардын кайталанышын *Чың-чың үнү чың чыгат* [3: 225] манасчы туш келди, баш аламан эмес, кандайдыр бир атайын максатты көздөп колдонгондугу айкын көрүнүп турат. Бул жагынан алганда, ал кайталоо ык-амалынын маанисин жетесинде туя билгендей таасир калтырат.

Дөгөн келди бакырып, Алтайлык келди акырып [1: 139] – дегенде *бакыр, акыр* тууранды сөздөр эпостун бардык бөлүмүндө, бардык эпизоддорунда кайталанып бир өңчөй мүчө формасында учурашат. Маселен, «Манастын балалык чагы» деген бир эле эпизоддо *бакыр* – 10, *акыр* – 4 жолу кайталанган. Манасчы тууранды сөздөрдү биринчи учурда эпосто баатырдык, жоокерчилик учурдун өзгөчө бир ыргак-маанайын ачыш үчүн колдонсо, экинчи учурда ойду чыңалтуу максатында колдонгон. Эпосто тууранды сөздөрдүн кайталанышы ар бир ситуациялык окуянын жүрүшүнө, образдын мүнөзүнө жараша жаңы маани, жаңы мазмун берип жүрүп отурат.

Эпос да өзүнө таандык көркөм формага ээ. Анда тууранды сөздөрдүн белгилүү бир аралык мезгилде кайталанышы айтылуучу ойду бекемдеп, көркөм тексттин ыргагын, мелодикасын жакшырткан, көркөм-эстетикалык дөөлөтүн арттырууга өбөлгө түзгөн. Алар текстте улам-улам кайталанат. Бирок кайталанып жаткандыгы анча сезилбейт. Сезилбейт гана эмес, башка сөздөр менен орун алмаштырып окуганга таптакыр мүмкүн эмес. Ушул сөздөр гана эпостун тулку боюн түзгөн көркөм каражаттар болуп саналат.

3.3. «Манас» эпосунда тууранды сөздөрдүн фоносемантика-стистикалык өзгөчөлүктөрү. Тууранды сөздөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн эки аспектиде кароого болот: 1. Тарыхый-морфологиялык, т.а., салттык грамматика планында; 2. Фоносемантикалык, б.а., үндүн чыгышынын сүрөттөлүшү форма, мазмуну менен бирге каралышы керек.

Фоносемантиканын ички түзүлүшүн тууранды сөздөр (ономатопиялар) түзөт. Алардын (тууранды сөздөрдүн) негизинде сөздөрдүн фонемаларынын ортосунда

фонетикалык байланыш жатат. Алсак, **р** тыбышы абдан чоң тууроо мүмкүнчүлүгүнө ээ, анткени добушту артикуляциялоо учурунда **р** интенсивдүү катышып, дирилдеме үндөрдү жаратат. Жаныбарлардын - *ыр* - *ыр-р* – ырылдоо; - *ар* - *ар-р* – арылдоо; канаттуулардын - *чыр-чыр* – чырылдоо; - *карк-карк* – каркылдоо дагы башка фаунанын өкүлдөрүнүн үндөрүн тууроодо колдонулат. Канаттуулардын үнүн тууроодо *чыр-чыр*; *карк-карк* алардын аттарын жаратты: каркыра; карга ж.б. Ошондой эле «*ар*» тууранды сөздү башында жапайы жаныбарлардын ырылдашын билдирип, кийинчерээк учтуу, арсайган тиштердин маанисин билдирип калган. Булардан тышкары, чайноо, кертүү маанисин түшүндүргөн кыргыз тилинде *кырт*//*керт* уңгуларынын жардамы менен да курулат.

Адам баласына байланыштуу антропофондун эки тибин көрсөтүүгө болот: биологиялык жан катары адамдын үнү жана сүйлөөчү жан катары адамдын үнү. Биринчисинде, **р** тыбышы ооз көңдөйүндө жана мурундун катышы менен жараткан *коркуроо* «*коңурук*»; *күркүлдөө* «*жөтөл*»; *чыр-зыр* «*ышкырык*» менен коштолгон дем алуу, ошондой эле *баркыра* «*катуу кыйкыруу*»; *заркыроо* «*ыйлоо*» сыяктуу физиологиялык процесстерде кезигет. Экинчисинде, сүйлөө семантикасын ачкан жагымсыз үндөрдү тууроодо колдонулат. Буларды тектеш тилдер менен салыштырганда семантикасы ачылат. Алсак: «монголчо – *yari*; бурят. – *яри*; ойрот. – *йара* «*сүйлөшүү, аңгемелешүү*» дегенди билдирерин, бур. *яр-яр-дуугар* «*жагымсыз үн менен сүйлөө*»; калм. *яр-яр-ги* «*сүйлөшүү*» дегенди туюндурарын жана балким монголчо – «*уаг*» уңгусу башында жагымсыз үндөрдү тууроодо гана колдонулган, кийин адамдын кеп ишмердигин толук түрдө чагылдырууга өткөн [Е.В.Сундеева, 2011:14]», – деп белгилейт. Кыргыз тилинде да уңгусу *ар* болгон *жарылда* сөзү тынымсыз бажылдап сүйлөө, дайынсыз сүйлөө; *арылда* – ажылдоо, беттен алуу дегенди билдирип жагымсыз маанайды туюндурган семантиканы берет. Демек, **р** тыбышы тууранды сөздөрдө, уңгусу тууранды болгон этиштерде кепти катуу, бийик айтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, эмоционалдык жактан терс маанини билдирет.

Туурандыларда **р** үнсүзүнүн жардамы менен негизги белги болуп титирөө таза диссонанс эсептелет. О.э. бир нерсени кескенден, айрыгандан улам чыккан добушту билдирүүчү туурандылар *тырт*, *тыр-р-т* кирет.

Тууранды категориясында белгилүү бир жагдайларда объект тарабынан чыккан үндөр, же болбосо адамдардын кайсы бир предметтерге таасир этүүсүнүн натыйжасында пайда болгон лексемалар тууроонун аралаш тибин түзөрүн көрсөттү. Ошентип, кыргыз тилинде дирилдеме **р** үнсүз тыбышы кең//кууш үндүүлөр менен келгенде түрдүү семантикага ээ болот. Алсак, ачык жоон **а** үндүү тыбыш менен келген туурандылардын дифференциалдуу белгиси болуп, катуу чыккан: *тарс*, *карс* же *даңкылдаган*, *барылдаган* ж.б. маанилерди билдирип, жагымсыз сезимдерди жаратат. Ал эми **ы** үндүү тыбышы менен келген тууранды сөздөрдө мисалы, *тырс*, *кырс*, тескерисинче, *акырын*, *жай*, *тынчыраак* деген маанилерге ээ.

Тексттен алынган мисалдарда көрүнгөндөй, *кыңгырап, зыңгырап, шыңгырап, ыңгырап, күңгүрлөп, дүңгүрлөп*, туурандыларда үнсүз **ң** тыбышы жандуу жана жансыз нерселерден чыккан дабышты берет. Келтирилген мисалдарда *кыңгыр, шыңгыр, күңгүр, дүңгүрдө* биринчи экөө ачык, жапыз чыккан дабышты берсе, кийинки экөө ачык эмес, дүңгүрөгөн туюк, күнүрт дабыш чыгарат. Буларда **ң** тыбышынын жардамы менен дабыштын кайталанышы созулунку болуп, бир жолу эмес, бир нече жолу кайталанган дабышты жана жаңырыкты берет.

Ал эми **ш** тыбышы *Абыр-шабыр ат минип, Ат минсе да бат минип* [2: 43]; *Абыр-дабыр сүйлөшүп, Камчыларын сүйрөшүп* [4: 34] – деген контекстте *абыр-шабыр* сөзүнүн биринчи компоненти эч кандай мааниге ээ эмес. Ал экинчи компоненти менен бирге келип, контекстте мааниге ээ болду. Сөз башындагы **ш** тыбышынын жоон үндүү **а** тыбышы менен келиши тез темпти жаратып, сөздөгү тыбыштык образды шарттады. Б.а., экспрессивдүүлүккө, боёктуулукка ээ болуп *тезирээк, бат, ылдам* маанилерин берип келди. Андан сырткары **ш** тыбышы көбүнчө шоокумду тууроодо, куураган жалбырактуу чөп-чарды аралаганда *шабырап* чыккан дабыштай *абыр-шабыр* деле ошондой кыймыл-аракеттен чыккан дабышты берип калат. Анткени жоокерчилик мезгилде аскерлердин кийген кийимдери, колдонгон курал-жарактары баары темирден жасалгандыгы тарыхый-этникабыздан белгилүү.

Абыр-дабыр – көп нерсенин шашылыштагы кыймыл-аракетинен чыккан дабыраган дабыштын үнүн берип жатат. Мындагы **д** тыбышы жоон, ичке үндүү менен келгенде сөздүн маанисин ар тараптуу өзгөртүүгө жөндөмдүү. Мисалы, *дабыр-дүбүр-дыбыр* ж.б. *дабыр* – 1. ызы чуу, элдин үнү, дабышы; 2. көп нерсенин бир учурда кулап түшүшү; 3. көп предметтин, же нерсенин биринин артынан биринин кулап түшүшү сыяктуу маанилерди берет. *Дүбүр* – басканда, жүгүргөндө дабырттап, түрсүлдөп чыккан күнүрт дабышты берет. Ал эми *дыбыр* – себелеген жаандын майда тамчылаган тамчыларынан чыккан сыяктуу басыңкы туюк дабышты билдирүүдө колдонулат. Бул үнсүз **д** тыбышынын жоон жана ичке, эриндүү жана эринсиз үндүүлөр менен катар келишинде тыбыштар ар кандай мааниге ээ семаларды түзүштү.

Тууранды сөздөрдө келген тыбыштар жоокерчилик мезгилдин доошун, кыймыл-аракетин, кебете-кешпирин, ар кандай абалдагы элесин жандуу берүүдө, каармандардын кулк-мүнөздөрүн ачууда, жандуулардын физиономиялык, психикалык, адам баласынын тулку боюн аралап өткөн ички, сырткы туюу сезимдерин чагылдырган фоносемантикасын ачты.

3.4. Тууранды сөздөр уюштурган синонимдер

Кептин мазмунуна жараша сөз тандоо факторуна башка маанилер менен бирге синонимдик маанилер да кирет. Сагынбай синонимдик түгөйлөрдү ыктуу пайдаланып, градациялык стилдик ыкманы колдонуу менен ойду күчөтүүгө, эпостун образдуулугун, көркөмдүгүн арттырууга жетишкен. Эпосто бир сүйлөм чегиндеги ойду күчөтүш үчүн жогорулатылган жана төмөндөтүлгөн, басанда-

тылган ыкмадагы градациялар да кездешет: М.: *Шака-шак, така-так, чака-чак жана дүпө-дүп, күпө-күп, тапа-тап* [2: 141]. Ал сөздү айтып далайып, *Ачкалыктан шалайып*, *Эки буту салайып* [2: 297];

Бул мисалдардагы тууранды сөздөр өзүнчө турганда берген маанилери башка болсо да, жогорудагы микротекстте оккозионалдык синонимдерди түзүп, болуп жаткан окуяны жөн эле атап көрсөтпөстөн, күчөтүп берип жатат. Эпосто колдонулган көркөм каражаттарда элдик идея, элдик көз караш терең тамырлаган. Ошондуктан алар белгилүү даражада туруктуу мүнөзгө ээ. Бирок Сагынбайдын эпостун тил байлыгына кошкон салымы эбегейсиз. Алсак, *Аттан түшүп далп этип*, *Жер кучактап жалп этип*, *Болжоң баатыр өлгөнү* [1: 256]. Мында *жалп этип* элес тууранды сөз өчтү маанисин берип, *өлгөнү* сөзүнө синонимдеш болуп, бул түгөйлөр түрдүү стилистикалык кызмат аткарды. Та., улуу манасчы *жер кучактап жалп этип* деген метафоралык маанини колдонуп, стилдик жактан көркөм кептин түсүн берүү менен *өлүү* сөзүн кайталабастан контексттик синонимди түзө алган.

Ошондой эле «Манас» эпосунда эвфемизмдин көптөгөн синонимдик катарлары жана фразеологиялык синонимдер кездешет: *Күлсө тиши жарк этип*, *Күзгүдөй өнү жалп этип*, *Күжүктөй үнү шаңк этип* [2: 415] ж.б.

Жогорудагыдай синонимдик катарлардын экспрессивдүүлүгүнүн ортосундагы семантика-стилистикалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу керек. Анткени синоним сөздөрдө элестүүлүк, таасирдүүлүк даана сезилип турат.

Корутунду

- Изилдөө иштин жүрүшүндө тууранды сөздөргө байланыштуу алигиче такталбаган, тереңдетип иликтөөнү талап кылган теориялык маселелер бар экендиги айкын болду.

- «Манас» эпосундагы тууранды сөздөр лексика-семантикалык жактан *табыш*, *элес*, *туюм туурандылар* деген топторго бөлүнөт. Ал топтор жандуу, жансыз заттардан чыккан үндөрдү туурап, кубулушту, окуяны таасирдүү берип, образга жандуулук киргизип, адамдын көңүл күүсүн козгоп, көркөмдүктү күчөтүп, жаратылыштагы жандуу табыштын сүрөттүүлүгүн элестүү берет. Тууранды сөздөр эпоско өзгөчө көрк кошуп, өң-түскө эгедер кылып, эстетикалык жүктү көтөрүп турат.

- Эпосто элес тууранды сөздөр көпчүлүк учурда жекече элестүүлүктү эмес, элестүүлүктүн жалпы сүрөттөлүшүн, же элестүүлүктүн чиелешкен-татаалдашкан образын жандуу берип, кыймыл-аракет, кебете-кешпирдин көрүнүшү чагылып, көрүү сезимине негизделет. Физиологиялык жактан адамдын кебетеси, кыймылы, турган тулку бою өзү эле түрдүү элести жаратат. Кадыресе сөздөргө караганда элес туурандылардын көркөмдүүлүк, эмоциялык-баалагыч касиеттери өтө жогору келет. Ошондой эле манасчы тарабынан тууранды сөздөрдөгү чыгармачылык менен табылган жеке каражаттардын боёктуулугу көркөмдүктү жаратып, таасирдүүлүгү күчтүү берилиши анын дүйнө таанымынын кендигин, ок-

шоштуктарды табуу чеберчилигин, салыштырууларды эптүү колдоно билген жөндөмдүүлүгүн, сөздүн ийкемдүүлүгүн терең түшүнгөндүгүн ырастап турат.

- «Манас» эпосундагы туюм туурандылардын семантикасы адамдарга гана тиешелүү көрүнүштөрдүн негизинде каралды. Негизинен, туюм туурандылар сырткы (экстерорецептер) жана ички (интерорецептер) туюп сезүүнү билдирген туюм тууранды сөздөр деп бөлүнөт да, лексиканын бир катмарын түзө алышат. Туюм туурандылар сан жагынан чектелүү, анча көп эмес болсо да өзүнчө мааниге, мүнөздүү белгилерге ээ; алар табыш, элес туурандылардан өзүнө мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү менен айырмаланып турат.

- Семантика-стилистикалык жактан түрдүү коннотациялар менен жабдылган тууранды сөздөрдүн метафораланышын көркөм ыкма катары кароо талапка ылайык; ал метафоралар ойдун образдуулугун, жалпы эле чыгарманын көркөм-эстетикалык дөөлөтүн арттырууда чоң көмөк көрсөтөт.

- Тууранды сөздөрдүн өзү эле кайталоо процессиндеги негизги каражаттардан. Ал текстке эстетикалык өзгөчө боёк берүү менен эпостун негизги идеясын бөлүп көрсөтөт. Аталган бирдиктердин кайталанышын манасчы туш келди, баш аламан эмес, кандайдыр бир атайын максатты көздөп колдонгондугу айкын көрүнүп турат. Мындай кайталоо эпизоддук бөлүктөрдү тыгыз байланыштырып, дабыштык угумдуулугун, ийкемдүүлүгүн арттырып, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүн күчөткөн.

- Фоносемантиканын ички түзүлүшүн туурандылар түзөт. Туурандыларда биологиялык жан катары адамдын үнү жана сүйлөөчү жан катары адамдын үнүнүн семантикасы тыбыштар аркылуу ачыларын көрүүгө болот. Ал эми фоностилистикада тууранды сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүн түзгөн фонетикалык каражаттардын коннотациясы берилет. Бирдей тыбыштык түзүлүштө турган туурандылардын улам кайталанып колдонулушу менен эпостун тексттик ыргагы бирде басандап, кээде күчөп, көркөмдүгү артып, үндөш тыбыштардын жыштыгы тексттин кооздугун арттырып, аң-сезимге таасир этчү эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүн күчөткөн.

- С.Орозбаков синонимдик түгөйлөрдү ыктуу пайдаланып, грациялык стилдик ыкманы, оккозионалдык синонимдерди колдонуп, тыбыштарды парадигмалык грацияда жайгаштырып тексттин мазмунун байытып, ыргагын, мукамын арттырып, көркөм эстетикалык деңгээлин күчөткөн.

Диссертациянын мазмунуна байланыштуу жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. **Бешкемпилова А.И.** «Манас» эпосунда тууранды сөздөрдүн метафораланышы [Текст] /А.И. Бешкемпилова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. Многоязычие в поликультурном обществе. Атайын чыг. –2011. –80-85-б.

2. **Бешкемпилова А.И.** «Манас» эпосундагы курал-жарактардан чыккан үндү билдирген тууранды сөздөр [Текст] /А.И. Бешкемпилова // Махмуд Кашкари-

Барскани атындагы чыгыш университети. Илимий-педагогикалык журнал. Билим жана тарбия. – 2012. –№1(13) –184-188-б.

3. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосунда тууранды сөздөрдүн семантика-стилистикалык милдети [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Кыргыз-Түрк “Манас” университети. Жаш түркологдордун IV эл аралык симпозиумунун билдирүүлөрү. –2013 –206-211-б.

4. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосунда элес тууранды сөздөрдүн семантикасы [Текст] /А.И. Бешкемпирова // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Атайын чыг. – 2014. –82-88-б.

5. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосунда тууранды сөздөрдүн фоностилистикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] /А.И. Бешкемпирова // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Атайын чыг. – 2014. –88-92-б.

6. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосундагы жаныбарларга байланыштуу табыш тууранды сөздөр [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2014., 3-чыг. –139-143-б.

7. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосунда тууранды сөздөр уюштурган кайталоо стилдик каражаттарынын берилиши [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2014., 5-чыг. –173-177-б.

8. Бешкемпирова А.И. Адамдардын сырткы кебете-кешпирин туюндурган элес туурандылар [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2014., 5-чыг. –178-182-б.

9. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосундагы сырткы (экстерорецептер) туюп сезүүнү билдирген туюм тууранды сөздөр [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. Атайын чыг. – 2015.–215-221-б.

10. Бешкемпирова А.И. «Манас» эпосундагы туюм тууранды сөздөрдүн семантикасы [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. Атайын чыг. – 2015.–221-225 -б.

11. Бешкемпирова А.И. Семантико-стилистические особенности подражательных слов в эпосе «Манас» [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Международный центр инновационных исследований. Международного научного журнала «Символ науки» «Омега-сайнс» E-mail: mail@os-russia.com ISSN 2410-700X No в 4 частях. – Уфа., 3/2016 25 марта 2016г. с.125-130

12. Бешкемпирова А.И. Семантика звукоподражательных слов в эпосе «Манас» [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Международная научно-практическая конференция «Инновационные процессы в научной среде» Сборник статей Международной научно-практической конференции – Киров МЦИИ «Омега сайнс» KON-101 23 марта 2016г. Том 1 с.202-207

13. Бешкемпирова А.И. Тууранды сөздөрдүн түркологияда изилдениши [Текст] /А.И. Бешкемпирова // Известия ВУЗов Кыргызстана (Известия ВУЗов), (РИНЦ) журналы. – 2016. 162-165-б

Бешкемпирова Айнура Иманбековнанын ««Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантика-стилистикасы» темасында 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: тууранды сөздөр, табыш, элес, туюм, жаныбарлар, канаттуулар, курал-жарак, музыкалык аспап, табияттын дабышы, адамдын физиологиялык абалын, кебете-кешпирин, кыймыл-аракетин туюндурган туурандылар, ички, сырткы туюп сезүү, метафора, кайталоо, синоним, стилдик каражаттар жана фоносемантика, образдуулук, элестүүлүк, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк.

Изилдөө объектиси – кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн лингвостилистикалык кызматы.

Изилдөөнүн предметин С.Орозбаковдун «Манас» эпосундагы тууранды сөздөр, алардын семантикалык топтору, стилистикалык табияты түзөт.

Диссертациялык иштин максаты – «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантикалык жактан жиктелишин, фоносемантикалык, стилистикалык, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын табиятын С.Орозбаковдун жарыяланган вариантынын мисалдарында аныктоо.

Изилдөө методдору. Иште сыпаттама, байкоо, жалпылоо, салыштыруу, компоненттик, структуралык, семантикалык, стилистикалык талдоонун ыкмалары колдонулду.

Алынган жыйынтыктар жана анын жаңылыгы: кыргыз тил илиминде С.Орозбаковдун жарыяланган варианты боюнча биринчи жолу «Манас» эпосундагы тууранды сөздөрдүн семантикалык топтору ар тараптуу иликтөөгө алынгандыгы, туюм туурандылардын ээлеген ордунун аныкталышы жана маанилик топторунун классификациясынын берилиши; тууранды сөздөрдүн поэтикалык, паралингвистикалык, стилистикалык табияты жана эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгү жактан изилдөөгө алынышы; эпостун мисалында тууранды сөздөрдүн фоносемантикалык түзүлүшү, манасчынын тилдик каражатты колдонуудагы жана аны иштете алуудагы чеберчилигинин ачылып берилиши иштин жыйынтыктары жана илимий жаңылыгы болуп эсептелет.

Колдонулуш чөйрөсү: Диссертациянын жыйынтыктары, табылгалары илимий-изилдөөчүлүк, билим берүүчүлүк, практикалык мааниге ээ. Ошондой эле окуу китептерин, окуу куралдарын иштеп чыгууда, түшүндүрмө, поэтикалык, морфемалык сөздүктөрдү түзүүдө колдонууга болот. Кыргыз тилинин лексикология, морфология, лингвопоэтика, стилистикасына тиешелүү теориялык маселелерди иликтөөдө жана иштин натыйжалары боюнча атайын курстарды окутууда, окуу куралдарын жазууда колдонууга толук мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Бешкемпировой Айнуры Иманбековны «Семантика-стилистика подражательных слов в эпосе «Манас»» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: подражательные слова, звукоподражательные, образно-подражательные, чувственно-подражательные, подражательные слова, отражающие физиологическое состояние, внешний вид, движение человека, внутренние и внешние чувства, звуки и голоса животных, птиц, оружия, музыкальных инструментов, метафора, повтор, синоним, стилистические средства и фоносемантика, образность, выразительность, эмоционально-экспрессивность.

Объект исследования – лингвостилистические функции подражательных слов в кыргызском языке.

Предмет исследования составляют подражательные слова в эпосе «Манас» в варианте С.Орозбакова, их семантические классы и стилистическая природа.

Цель диссертационного исследования – разработать семантическую классификацию подражательных слов в эпосе «Манас», их фоносемантические, стилистические, поэтические особенности, их лингвистическую природу на материале опубликованного варианта С.Орозбакова.

Методы исследования. В работе применялись следующие методы: описательный метод, метод наблюдения, обобщения, сопоставления, приемы компонентного, структурного, семантического, стилистического анализа.

Полученные результаты и их новизна: впервые в кыргызском языкознании подвергнуты к глубокому исследованию семантические группы подражательных слов в эпосе «Манас» на материале опубликованного варианта С.Орозбакова, определено место чувственно-подражательных слов и предложена их семантическая классификация; изучены поэтические, паралингвистические, стилистические и эмоционально-экспрессивные аспекты подражательных слов; на примере эпоса раскрыта фоносемантическая структура подражательных слов, также искусство сказителя в использовании и применении языковых слов, что является результатом и научной новизной исследования.

Сферы применения: Результаты диссертации имеют научно-исследовательское, образовательное и практическое значение. Их можно применять при разработке учебников, учебных пособий, при составлении толковых, поэтических, морфемных словарей. Также они могут быть полезны при изучении теоретических проблем лексикологии, морфологии, лингвопоэтики, стилистики и при преподавании спецкурсов, разработке учебных программ.

SUMMARY

Beshkempirova Ainura Imanbekovna **«Semantic-stylistic of imitative words in epic «Manas»»**

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of a candidate of philology.
Specialty 10.02.01 – Kyrgyz language

Key words: imitative words, sound imitative, figurative imitative, sense imitative, imitative words reflecting physiological state, appearance, movement, internal and external sense, sounds and voices of animals, birds, gun, musical instruments, metaphor, repetition, synonym, stylistic means and phonosemantic, figurativeness, significance, emotional-expressiveness.

The object of the research: linguistic and stylistic functions of imitative words in Kyrgyz language.

The subject of the study comprises imitative words in epic «Manas» in S.Orozbekov's version, their semantic classes and stylistic nature.

The aim of research is to elaborate semantic classification of imitative words in epic «Manas» and their phonosemantic, stylistic, poetic peculiarities, their linguistic nature on the material of S.Orozbekov's printed version.

The methods and techniques of the investigation are defined in accordance with the set objectives of the scientific work. The research methods are: descriptive method, observation method, generalization, comparison as well as methods of componential, structural, semantic, stylistic analyses.

The results obtained and their novelty: first time in Kyrgyz linguistics it has been deeply investigated semantic groups of imitative words in epic «Manas» on the material of S.Orozbekov's version. It has been defined the place of sense imitative words and has offered their semantic classification; investigated poetic, paralinguistic, stylistic and emotional-expressive aspects of imitative words; on the examples of epic revealed phonosemantic structure of imitative words as well as artistry of narrator in using linguistic words which denotes the result and the novelty of the investigation.

Areas of use of this work: Results of the research have scientific, educational and practical significance. They can be used in compiling textbooks, manuals, poetic and morpheme dictionaries. Also they can be helpful in learning theoretical problems in lexicology, morphology, linguistics, stylistics as well as in teaching special courses and working out programs.

Форматы 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет кагазы.
Көлөмү 1,7 б.т. Офсеттик ыкма менен басылды.
Нускасы 100.

«Мега Формат» басмасында басылды.

